

رابطه دانش کلام با نظام اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۰۱ تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۱۰/۰۹

محمدصفر جبرئیلی*

چکیده

تحقق کارکردهای اصلی نظام اسلامی یعنی رهبری سیاسی، آموزش دینی و تهذیب روحی در گرو ارتباط عمیق نظام با دانش کلام و عقاید است. پویایی این دانش نیز در گرو حضور فعال در جامعه و تحقق زمینه کارکردهای یادشده است؛ به گونه‌ای که بتواند نیروهای انسانی کارآمد و توانمند برای اداره حکومت دینی بسازد و جامعه اسلامی را برای پذیرش آن آماده کرده، ارکان اجتماع شامل حاکمان، کارگزاران و مردم را به تهذیب روحی و اخلاقی رهنمون شود. در جمهوری اسلامی با وجود فراز و فرودهای سیاسی و اجتماعی می‌توان به تأثیر و تأثر و ترابط آن دو پرداخت و نقش مباحث کلامی و عقیدتی در اصول، مبانی فکری و امور فرهنگی و سیاسی نظام اسلامی را نشان داد. در مقابل، نظام اسلامی می‌تواند با ایجاد بسترها و زمینه‌های رشد، توسعه و تحول کمی و کیفی این دانش دینی، نقش‌آفرین و مؤثر باشد. طرح این گونه مباحث و توجه به آسیب‌ها و بایسته‌ها زمینه‌ساز خروج دانش کلام از حالت انتزاعی و ورود آن به ابعاد مختلف زندگی مردم است که از آن به

* دانشیار گروه کلام پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. ms.۱۳۴۶@yahoo.com

«کلام اجتماعی» تعبیر می‌شود.

واژگان کلیدی: انقلاب اسلامی، نظام اسلامی، دانش کلام، تأثیر و رابطه.

۱. کلیات

۱-۱. تعریف مفاهیم

علم کلام: درباره عقاید اسلامی بحث می‌کند، آنها را توضیح می‌دهد، درباره آنها استدلال می‌کند و از آنها دفاع می‌نماید (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۳، ۱۳۷۵، ص ۵۷).

نظام اسلامی: مجموعه فراگیر متشکل از نهادهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و سیاسی برای شکل و قالب نظام بشری است. هویت کلی نظام حاکم و ماهیت ارزشی آن برگرفته از دین است (یوسفی، ۱۳۹۶، ص ۱۶). امروزه قوای سه‌گانه (مقننه، مجریه و قضائیه) اجزای اصلی و روشن آن است (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۲ / ۳ / ۱۸). لازمه مجموعه، وجود «اجزای متعدد» است؛ چنان‌که لازمه تشکل، «ارتباط هدفمند» اجزا با یکدیگر برای رسیدن به یک آرمان مشخص یعنی «ساختن نظامی مبتنی بر مبانی و اصول دین اسلام» و به تعبیر دیگر «جامعه اسلامی با تمدنی درونی» است.

حکومت دینی: حکومتی که مرجعیت همه‌جانبه دین را در عرصه سیاست و اداره جامعه پذیرفته و دولت و نهادهای مختلف آن، خود را در برابر آموزه‌ها و تعالیم دین و مذهب خاص متعهد می‌دانند (نوروزی،

۱۳۸۱، ص ۶۲/ر.ک: امام خمینی^{ره}، ۱۳۷۸، ص ۳۲-۳۶).

۱-۲. تبیین بحث (بیان رابطه)

۲۰۱ توأم بودن اسلام با حاکمیت و حکومت چنان است که جدا بودن آنها از هم موجب می‌شود هم حکومت به مقصد اصلی دست نیابد و هم ابعاد مختلف دین و آموزه‌های آن تحقق نیابد. اسلام به عنوان اساس و حکومت به منزله ساختمان است. در این ساختمان، اعتقادات پایه و اساس، فقه، در و دیوار و اخلاق شاکله و ظاهر آن است و حاکم و حکومت، نقش حراست و نگهداری آن را بر عهده دارد.*

پیامبر اسلام به عنوان آخرین پیامبر الهی اقدام به «نظام» سازی کرد. نظام نبوی مبتنی بر دو پایه بود (خامنه‌ای، ۱۳۹۴، ص ۳۷-۳۸).

الف) عقائد و اندیشه‌ها: نظام و حکومت باید مبنای اندیشه خود را بر اساس آموزه‌های اعتقادی بنیان نهد و برای آموزش معارف مختلف در

* فضل بن شاذان قال: حدثنا محمد بن ابی عمیر وصفوان بن یحیی قال: حدثنا جمیل بن دراج عن الصادق ع عن ابیه عن آبائه عن امیر المؤمنین قال: «الاسلام والسلطان العادل اخوان توامان لا یصلح واحد منهما الا بصاحبه فالاسلام اس والسلطان العادل حارس، وما لا اس له فنهدم وما لا حارس له فضائع فذلک اذا رحل قائمنا لم یبق اثر من الدنيا»... (الصافی الکلیبگانی، ۴۲۸، ج ۲، ص ۲۷۱، حدیث ۶۴۰، باب ۳، فصل ۳۱). در منابع اهل سنت بدون کلمه العادل از قول پیامبر اکرم از طریق ابن عباس نقل شده است (ر.ک: السیوطی، ۴۱۴، ج ۳، ص ۴۵۸، حدیث ۹۷۸۱).

اجتماع به‌ویژه در اعتقادات، طرح و برنامه داشته باشد.**

(ب) نیروی انسانی: تربیت نیروهایی مؤمن به خدا* و خداترس** در سطوح مختلف جامعه از دیگر وظایف مهم نظام اسلامی است، بعد از حکومت نبوی و علوی، داعیه‌داران حکومت دینی، مبانی کلامی را به خدمت حکومت خود گرفتند؛ چنان‌که خلفای بنی‌امیه برای حفظ قدرت و حکومت خود می‌کوشیدند بحث‌های ناظر به رابطه مردم با حکومت و جامعه با خداوند را به سوی بحث از رابطه انسان با خداوند سوق دهند و از «مرجئه» -که مرتکب گناه کبیره را مؤمن می‌خواندند- حمایت کردند (مشکور، ۱۳۸۷، ص ۴۰۵-۴۰۶). مکتب ارجاء با فراهم‌کردن زمینه مناسبی برای توجیه اعمال ضد اسلامی خلفای اموی، راه را برای هر گونه مبارزه با ظلم و ستم بسته بود (ر.ک: همان، ص ۴۰۳، ۴۰۷). مباحث علم کلام در حکومت بنی‌عباس که دوره اوج و شکوفایی مباحث عقیدتی و پیدایش مکاتب خرد و کلان کلامی است، در پی حوادث اجتماعی، سیاسی و دخالت دولت، به سوی بحث از صفات الهی سوق داده شد و بحث‌های ناظر به رابطه حکومت و مردم و مردم با خداوند، کمرنگ شد (رضوی، ۱۳۸۴، ص ۳۸۴-۳۸۶). در دوره صفویه با توجه به رسمیت‌یافتن مذهب تشیع، مبانی

** ویزکیهم وبعلمهم الكتاب والحكمة (جمعه: ۲).

** ولوان اهل القرى امنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء والارض (اعراف: ۹۶).

** من خاف مقام ربه ونهى النفس عن الهوى فان الجنة هي الماوى (نازعات: ۴۰-۴۱).

و آموزه‌های امامت بیشتر مورد توجه قرار گرفت و در حکومت قاجار به نقش سلطان و حاکم و رابطه او با خداوند به عنوان ظل و سایه خدا پرداخته شد.* در جمهوری اسلامی با نگاهی جامع و نظام‌ساز به دین، سعی در به‌کارگیری ابعاد مختلف مسائل عقیدتی از مبدأ تا معاد، از خدا تا انسان، از فرد تا اجتماع و از دنیا تا آخرت بوده و با توجه به نقش دین و مردم، شکل حکومت «جمهوری اسلامی» مبتنی بر «مردم‌سالاری دینی» معلوم شد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴/۳/۱۳۸۰ / ۳۱/۵/۱۳۸۵ / ۳/۹/۱۳۹۵ / ۱۴/۳/۱۴۰۰).

۲. نقش دانش کلام در نظام اسلامی

در میان عوامل مختلف پیروزی انقلاب اسلامی، مکتب و ایدئولوژی مبتنی بر معارف اهل بیت علیهم‌السلام مهم‌ترین عامل است. این عامل تحت تأثیر مبانی و آموزه‌های دینی که در قانون اساسی نیز بدان تصریح و تأکید شده،* نقش مؤثری در اندیشه‌های رهبران انقلاب و مسئولان نظام اسلامی

* در همان دوران ایده «السلطان ظل الله» توسط برخی فقیهان مبارز از جمله سید عبدالحسین لاری (متوفای ۱۳۰۳ش) در کتابی تحت عنوان آیات الظالمین به چالش کشیده شد (ر.ک: محقق داماد، ۱۳۹۷، ص ۹۲-۱۰۱).

* اصل ۲: «جمهوری اسلامی، نظامی است بر پایه ایمان به خدای یکتا (لااله الا الله) و اختصاص حاکمیت و تشریح به او و لزوم تسلیم در برابر امر او، وحی الهی و نقش بنیادی آن در بیان قوانین، معاد و نقش سازنده آن در سیر تکاملی انسان به سوی خدا، عدل خدا در خلقت و تشریح، امامت و رهبری مستمر و نقش اساسی آن در تدویم

دارد. علی رغم اهمیت مؤلفه‌های اقتصادی و شئون مادی در همه حکومت‌ها، انقلاب‌ها و حتی ادیان الهی و حکومت‌های انبیای عظام، ملاک و مؤلفه اصلی و تأثیرگذار در حقانیت در آغاز و استمرار هر نهضتی، اعتقاد عمیق و راسخ به معارف الهی است (سیستانی، ۱۳۹۴، ص ۴) که اثبات و تبیین آن بر عهده دانش کلام است. بر همین اساس، نقش علم کلام را می‌توان در سه ساحت فکری، فرهنگی و سیاسی بیان کرد.

۲-۱. در نظام فکری

تعیین مبانی اندیشه دینی و توجه به سنت‌های الهی در تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاری و افق‌های راهبردی در نظام اسلامی از جمله مهم‌ترین موارد نقش مبانی و آموزه‌های کلامی در نظام اسلامی است.

۲-۱-۱. خدامحوری و اتکا به قدرت الهی: یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام، خداگرایی و خدامحوری در اهداف و اصول است. نظام اسلامی عدالت، آزادی و استقلال را در سایه خدا می‌خواهد (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۲۴، ص ۱۶۹-۱۷۰). رهبری نهضت با اتکا به قدرت الهی و ایمان به پروردگار، به هدف، راه و ملتش ایمان دارد (همان، ص ۱۳۲-۱۳۴). پیروزی‌ها در عرصه نظامی را در عین تلاش و تدبیر نیروی انسانی کار

انقلاب اسلام، کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا».

خدا می‌داند* (خمینی^{ره}، ۱۳۷۸، ج ۱۶، ص ۲۵۷-۲۵۸ / خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۵/۳/۳).

۲-۱-۲. عاشورا، مبارزه، انقلاب و مقاومت: هر نهضتی که در برابر ستم، تباهی و روش‌های بیدادگرانه در دنیای اسلام و شیعه پا می‌گیرد، مایه آن عاشورا و قیام حسین است (حکیمی، ۱۳۸۳، ص ۱۲۵). در بین شعائر مذهبی، نهضت عاشورا بیشترین نقش را در دوران مبارزه و پیروزی، جنگ تحمیلی (رضاپور، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۸۵-۲۱۸) و مراحل دیگر انقلاب داشته است (پرهیزکار، ۱۳۸۹، صص ۱۴۵-۱۴۶ و ۱۴۹).

۲-۱-۳. مهدویت، انتظار و ظهور: اعتقاد به منجی زنده و غایب از نظر و انتظار برای ظهور او، از آموزه‌های قطعی و اصیل شیعه اثناعشری است. انتظار با تعریف درستش یعنی حرکت، آمادگی، آماده‌باش، زمینه‌سازی و تلاش برای رسیدن به وضع مطلوب، پُرکردن نقطه‌های ضعف و شناسایی مانع‌ها (خامنه‌ای، انسان ۲۵۰ ساله، ص ۴۰۰-۴۰۲ / صفایی حائری، ۱۳۸۷، ص ۷۳-۷۴). در روایات پیامبر اکرم^ع از انتظار به برترین اعمال یادشده است (صدوق، ۱۳۹۵ق، ص ۶۴۴) و امروزه از آن با عنوان «فلسفه مهدویت» یاد می‌شود که در ایجاد و تقویت روحیه انقلابی و مبارزه با ظلم و ستم، نقش بسزایی دارد (واحدی، ۱۳۹۷، ص ۳۱ / توال، ۱۳۸۳، صص ۳۵، ۱۷۲ و ۱۷۹-۱۸۰). شعارهای انقلابیون در سال‌های مبارزه

* وما رمیت اذ رمیت ولكن الله رمی (انفال: ۱۷).

علیه طاغوت، الهام‌یافته از این مبنای اعتقادی است (پرهیزکار، ۱۳۸۹، صص ۱۴۲-۱۴۶ و ۱۶۱-۱۶۸، به نقل از: پناهی، ۱۳۹۲، صص ۸۸-۱۷۷).

۴-۱-۲. تثبیت و تقویت نظام اسلامی: مبارزه گروه‌ها و شخصیت‌های مختلف علی‌رغم رویکردهای متفاوت* به قصد سقوط و انقراض رژیم پهلوی و فعالیت‌های آنها در آماده‌سازی اندیشه نسل آن دوران، نقش مؤثر و قاطعی داشت؛ هرچند ائتلاف جریان‌های مهم از جمله ملی‌گرایان، ملی-مذهبی‌ها و روحانیون به رهبری آیت‌الله خمینی*، پیروزی انقلاب اسلامی را در پی داشت (ر.ک: مطهری، ۱۳۸۵، صص ۸۴ و ۱۶۳-۱۶۷)؛ اما بعد از پیروزی در دوران انتقال قدرتی** مثل هر انقلاب دیگری اختلافات روشی و رویکردی به ظهور رسید و به‌مرور جبهه‌گیری‌ها در مقابل خط امام و اسلامیت نظام شکل گرفت و جریان‌هایی با انحراف فکری و سیاسی، چون چپ‌گرایان سوسیالیست، مجاهدین خلق، جبهه ملی، گروه فرقان و سکولارها با شدت و ضعف، اعلام موجودیت کردند (ر.ک: جعفریان، ۱۳۹۲، صص ۶۳۳-۷۳۳ / مصباح یزدی، ۱۳۸۸، صص ۲۷۱ و ۲۸۸)؛ ثمره

* برخی این گروه‌ها را در سه دسته چپ‌گرایان، ملی‌گرایان و مذهبیان تقسیم کرده‌اند که هر کدام به شاخه‌های فرعی تقسیم می‌شوند (ر.ک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵، صص ۱۳۹-۱۷۰).

** در بحث از ادوار نظام اسلامی (سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۶۰ یا ۶۲، دوره بی‌ثباتی سیاسی یا انتقال قدرت و سال ۱۳۶۰ یا ۱۳۶۲ دوران تثبیت نظام نام‌گذاری شده است (ر.ک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵، صص ۲۰۲ / محمد شفیع‌فر، ۱۳۹۱، صص ۱۸۹-۱۹۱ و ۲۶۹ / امام خمینی*، ۱۳۸۵، صص ۵۰ و ۸۳).

تلاش متفکران مسلمان و متکلمان شیعه با الهام از مبانی و آموزه‌های کلامی و تبیین درست آنها، اسلامیت نظام و تحکیم و تثبیت آن بود.

۲-۱-۵. ایجاد جامعه توحیدی: توحیدی بودن جامعه الهی به علت یکی شدن افراد آن با حفظ مراتب و ارتباط تنگاتنگ آنها در نگرش و جهت الهی با یکدیگر است. رمز اصلی این ارتباطات وجود رحمت، عطوفت و مهربانی میان آنهاست (توبه: ۱۲۸). اتحاد و همدلی آنها نه تنها با حضور در اجتماعات ظاهری و صوری بلکه ارتباط دل‌ها با هم و انسجام و پیوستگی جان‌ها با یکدیگر است که اصل یک جامعه همان جان اوست «أصل المرء لئبه» (مجلسی، ۱۳۶۲، ص ۸۲). لازمه این جامعه و این وحدت، توجه به یک هدف و رفع موانع برای نیل به آن است (جوادی آملی، ۱۳۷۸، صص ۲۳-۲۴ و ۴۰۰-۴۰۱).

۲-۱-۶. عزت نظام و امت: عزیز بودن خداوند و عزیزخواستن مردم (منافقون: ۸) اقتضا می‌کند تا نظام اسلامی با تبدیل حقارت مردم و حاکمان به عزت، سیاست خارجی خود در تعامل با دیگران را مبتنی بر عزت و اقتدار ببیند و در داخل با مردم، تعاملی عزت‌مدار داشته باشد و آنها را مالک، صاحب امر و ولی نعمت و خود را خدمتگزار آنها بداند (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۸، ص ۳۸ / خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۹/۹/۱۴؛ ۱۳۶۹/۱۰/۱۱).

در دوره معاصر تاریخ تشیع، سه دوره از عزت و ذلت را می‌توان یافت: الف) صدور فتوای تاریخی میرزای شیرازی در تحریم تنباکو (سال ۱۳۰۹ق) زمینه‌ساز مجد و عظمت اسلام، مسلمین و روحانیت شد. ب)

دوران پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ش) که دوره ذلت بود و مدارس دینی تبدیل به انبار شده و موقوفات آنها تغییر کاربری یافت. ج) دوره احیای عزت و مبارزات انقلابی امام علیه السلام از سال ۱۳۴۲ تا پیروزی انقلاب (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۳۲۰-۳۲۴).

۲-۱-۷. تأثیر مبانی کلامی بر احکام عملی و اجرایی: کرامت ذاتی انسان موجب صدور حکم به طهارت اهل کتاب (خامنه‌ای، ۱۴۲۰ق، ص ۹۵، مساله: ۳۲۰) و تثبیت ارث زن از اموال منقول و غیر منقول همسر می‌شود (اصلاحیه قانون مدنی ۱۳۸۷/۱۱/۶ ر.ک: هدایت‌نیا، «نقش انقلاب اسلامی در احیای حقوق زنان»، کتاب نقد، ش ۸۱-۸۲، ص ۱۶۷-۲۰۱)، مالکیت خدا و به‌تبع ولی خدا و در ادامه حکومت منصوب از طرف او موجب می‌شود تا «مَنْ أَحْيَى أَرْضاً مَيِّتَةً فَهِيَ لَهُ» (حر العاملی، ۱۳۶۷، ج ۱۷، ص ۳۶۴) به عنوان حکم حکومتی تلقی شده و حاکم وقت نیز بتواند بر اساس مصالح و مفاسدی آن را محدود و مقید کند یا واگذاری آن را مشروط به دریافت اجاره کند (معرفت، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۴۸). بر این اساس گاهی حاکم اسلامی [می‌تواند] با برخی قراردادهای منعقدشده مخالفت کند؛ چنان‌که میرزا حسن شیرازی (۱۳۱۲ق) معاهده تنباکو بین ایران و انگلیس را تحریم کرد (الگار، ۱۳۹۶، ص ۲۶۴ / خالقی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۷۰-۱۸۰). ملا علی‌کنی (۱۳۰۶ق) معاهده قطار ریلی و راه‌آهن را در عصر قاجار بر اساس مقتضای «قاعده نفی سبیل» یا قاعده «رفع سلطه اجانب» ملغی کرد (الگار، همان، ص ۲۳۲-۲۳۳ / خالقی‌نژاد، همان،

ص ۱۵۷). بر همین مبنا محقق کرکی اراضی خراجیه را در اختیار حاکم و حکومت دانسته و ملکیت مردم را از آنان سلب کرد (مددی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۷۹).

۲-۲. در نظام فرهنگی

۲-۲-۱. حرکت در راه جامعه اسلامی: آرمان انقلاب و نظام، ایجاد جامعه اسلامی است. برای تأمین آن باید در مسیر اسلام و اجرای قوانین اسلام حرکت کرد (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۴، ص ۲۸۴). یکی از اهداف و دغدغه‌های حکومت دینی، تلاش برای باایمان کردن مردم و جامعه و تقویت معنویت بین آحاد مردم و اجتماع است. هدایت فرهنگی به این معنا که مردم جامعه، متدین رشد کنند، متدینانه عمل کنند و به مبانی دینی معتقد شوند، وظیفه دولت و حکومت اسلامی است و حرکت جامعه باید بر پایه تفکر اسلام و شریعت اسلامی باشد (خامنه‌ای، بیانات ۱۳۸۸/۶/۱۶، دیدار هیئت دولت).

۲-۲-۲. تغییر نگاه حاکمیت به مردم: مبانی کلامی در انسان‌شناسی حاکم بر تفکر نظام اسلامی موجب تغییر نگاه حاکمیت به مردم است و بر خلاف اومانیزم، هم برای خدا و هم برای مردم، حق قایل است و بر خلاف سکولاریسم، توجه توأمان به حق فردی و اجتماعی دارد. بر اساس مبانی فقهی هم باید به حق و تکلیف و هم به مقبولیت و رضایت مردمی توجه داشت. بر این اساس حکومت مطلقه موروثی در نظام شاهنشاهی به

حکومت مردمسالار تبدیل شد؛ یعنی توئی امور مسلمانان و تشکیل حکومت، بستگی به آرای اکثریت مسلمین دارد که در قانون اساسی از آن یاد شده است (خمینی^ع، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۴۴۴ و ج ۲۰، ص ۴۵۹/خامنه‌ای، بیانات، دیدار استادان و دانشگاهیان قزوین، ۱۳۸۲/۹/۲۶). مردمسالاری علاوه بر اینکه برای مردم یک حق است، تکلیف هم هست. همه مردم در امر حکومت جامعه، مسئول‌اند. صلاح و فساد کشور و حکومت، به یکایک انسان‌ها مرتبط است و انسان در مقابل آن متعهد است (خامنه‌ای، بیانات، نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۰/۹/۸۹). در نظام اسلامی کارها با دو شرط نیت صالح و خدمت به مردم در مسیر الهی قرار می‌گیرند.*

۲-۲-۳. تغییر نگاه مردم به حاکمیت: ویژگی‌های مقام نبوت و امامت، موجب اسوه و الگوبودن آنان برای آحاد جامعه است.* عهده‌داری ولی فقیه در برخی مقامات و شئون امام معصوم در عصر غیبت و برخورداری او از شرایط ویژه و تنفیذ مقامات ارشد اجرایی توسط او موجب تغییر نگاه مردم به حاکمیت و دولتمردان نظام اسلامی است.

۲-۲-۴. گفت‌وگوی بین ادیان: ضرورت گفتگو و تداوم آن با مجامع و نهادهای دینی غیر مسلمان موجب تأسیس مرکز گفتگوی ادیان شد. این مرکز با

* وان كانت كلها لله اذا صلحت فيها النية وسلمت منها الرعية (نهج البلاغه، نامه ۵۳).
* لكم في رسول الله اسوة حسنة (احزاب: ۲۱).

اهداف و سیاست‌های علمی و فرهنگی راه‌اندازی شد؛ از جمله:

- معرفی اندیشه دینی اسلام؛

- همگرایی بین ادیان برای ترویج ارزش‌های الهی در جهان؛

- مقابله با افراطگرایی و خشونت به نام دین؛

- گفت‌وگوهای دوجانبه و چندجانبه با مسیحیت ارتدکس و کاتولیک و دیگر

ادیان الهی؛

- حضور فعال در کنفرانس‌ها و اجلاس گوناگون بین‌المللی ادیان در

جهان.

۲-۲-۵. تقریب بین مذاهب اسلامی: تقریب به معنای «نزدیک‌شدن پیروان

مذاهب اسلامی با هدف شناخت یکدیگر و دستیابی به اخوت دینی بر اساس

اصول مسلم و مشترکات اسلامی» است (ر.ک: شبیری زنجانی، ۱۳۹۲،

ص ۳۲۶-۳۲۷). ناهمسازگری‌ها و تفرقه‌های موجود، میان جوامع مختلف

اسلامی در پی عوامل خارجی و داخلی موجب می‌شود تا مسلمانان بتوانند

با شناخت و آشنایی از همدیگر مشترکات خود را حفظ کنند و در مسائل

اختلافی به بحث آرام بپردازند و از هر نوع تنش و جدال بیهوده پرهیزند.

این مهم در دوران معاصر به همت آیت‌الله بروجردی (۱۳۴۰ش) و

مشارکت و همراهی برخی عالمان دانشگاه الازهر حدود سال ۱۳۲۵

شمسی در مصر آغاز شد و زمینه‌ساز انتشار برخی کتاب‌های شیعی،

برپایی کرسی فقه و عقاید شیعی در الازهر، صدور فتوای ماندگار شیخ

محمود شلتوت مبنی بر جواز تقلید از مذهب جعفری برای مسلمانان* و جلوگیری از انتشار کتاب‌های اختلافی و تفرقه‌انداز شد. با پیروزی انقلاب و با رسمی‌شدن مذهب شیعه جعفری اثناعشری در قانون اساسی جمهوری اسلامی و تأکید بر احترام کامل دیگر مذاهب اسلامی و آزادی آنها در پایبندی به مذهب خود (اصل دوازدهم)، پیروان مذاهب و قومیت‌های مختلف در پذیرش و حمایت از نظام اسلامی پیش‌گام شدند. نظام نیز با استناد به مبانی کلامی در مقام علم و عمل و با برگزاری همایش‌ها و جلسات متعدد بر وحدت و تقریب مذاهب بسیار تأکید کرد و هر گونه اهانت به مقدسات سایر مسلمانان را حرام شرعی و خلاف قانونی دانست (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۷/۱/۱، در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی/ همو، بیانات، ۲۲/ ۲/ ۱۳۸۸، در دیدار با مردم استان کردستان، سندیج).

۲-۲-۶. معرفی تشیع به جهان غرب: اطلاعات علمی مستشرقان از اسلام و شناخت مذاهب اسلامی و از جمله تشیع محدود به مطالعه کتب و آثار دانشمندان اهل سنت و ارتباط با آنها بود (نصر، ۱۳۸۹، ص ۱۳-۱۴/ توال، ۱۳۸۳، ص ۲۳). هرچند عالمان نامدار شیعه با تأسیس مراکز اسلامی و

* فتاوی او در ۱۷ ربیع‌الاول سال ۱۳۷۸، مطابق با نهم مهر ۱۳۳۷ شمسی منتشر شد: «ان مذهب الجعفریة المعروف بمذهب الشيعة الامامية الاثنا عشریة مذهب يجوز التعبد به شرعاً كسائر مذاهب اهل السنة».

ارسال و اعزام نماینده به کشورهای اروپایی و آمریکایی و تشکیل جلسات مباحثه، مکاتبه با دانشمندان غربی و تألیف آثار، زمینه آشنایی آنها را با تشیع فراهم آوردند (نصر، ۱۳۸۹، ص ۱۶-۱۷). اما پیروزی انقلاب اسلامی زمینه معرفی بیشتر تشیع در صحنه بین‌الملل، کشورهای اسلامی و منطقه را فراهم آورد و مذهب تشیع به عنوان یکی از مذاهب مطرح در جهان اسلام قلمداد شد (سیستانی، ۱۳۹۴، ص ۴). پیروزهای نظامی، سیاسی و حضور در عرصه‌های مختلف موجب شد به‌مرور شیعه به عنوان محور مهم در منطقه و جهان شناخته شود، در دانشگاه‌های معتبر اروپایی و آمریکایی کرسی درس شیعه‌شناسی رسمیت یابد و پژوهشگران اسلام‌شناسان به شناخت بیشتر آن بپردازند. همچنین پیروان ادیان و مذاهب دیگر به آن گرایش پیدا کنند و گفت‌وگوهای شیعی به صورت جهانی درآید (ر.ک: محمدی منوچهر، ۱۳۹۷، ص ۹۷-۱۰۳) و «ژئوپولیتیک تشیع» در جهان به‌ویژه در خاورمیانه به گونه دیگری رقم بخورد.*

۲-۲-۷. تلاش برای ایجاد تمدن نوین اسلامی: هدف از تشکیل نظام جمهوری اسلامی، ایجاد حاکمیت اسلامی و تشکیل نظام، دولت و جامعه مورد نظر و آرمانی اسلام است که از آن به تمدن نوین اسلامی یاد می‌شود (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۲/۶/۱۴ دیدار رئیس و نمایندگان مجلس خبرگان رهبری، همو،

* برخی دوران ژئوپولیتیک شیعه را به سه دوره ضعف (قبل از انقلاب) دوره احیا (بعد از انقلاب) و دوره شکوفایی (بعد از سقوط صدام) تقسیم کرده‌اند (ر.ک: واحدی، ۱۳۹۷، ص ۲۷-۴۷).

بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). تمدن اسلامی چند دوره یا مرحله را پشت سر گذرانده است (حاجی زاده، ۱۳۹۴، ص ۲۱۵-۲۵۸). دوره تأسیس و تشکیل مقارن با دو قرن اول و دوم هجری توانست بر اثر تعالیم اسلام و عوامل درونی به رشد قابل توجهی دست یابد و در مواجهه با تمدن جوامع غیر اسلامی ضمن گرفتن مزایای آن تمدن‌ها، خود را کامل‌تر کرده، با قدرت تأثیرگذاری بر آن تمدن‌ها در قرن چهارم و پنجم به اوج و شکوفایی برسد؛ اما از قرن هفتم به‌مرور طی عواملی تنزل کرد، پس از فراز و فرودهای بسیار، امروزه در پی پیروزی انقلاب اسلامی و شرایط پیش‌آمده در جهان اسلام با بازگشت به اسلام ناب و فهم و درک درست از توحید و پابندی عقیدتی و عملی به آن، ایمان و اتکای به خدا، پرهیز از تفرقه، صبر و ایستادگی، یکپارچگی، اتحاد و انسجام کشورهای اسلامی، ارتقای فرهنگ بینش و معرفت فکری و عوامل متعدد دیگری می‌تواند به بازتولید «تمدن نوین اسلامی» همت گمارد (ر.ک: ابراهیمی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۷-۱۶۹).

تفاوت اساسی این مقطع تاریخی در کشورهای اسلامی از جمله ایران با دوره گذشته -عصر مشروطه و قبل از ۱۳۲۰ش- تغییر الگوی فکری است. در این مقطع در نتیجه تلاش‌ها و واکنش جدی مدافعان و حافظان تمامیت دین در مقابل سکولاریسم و پیشروی ایدئولوژی‌های عرفی- لیبرالی و تجاوز بیگانگان غربی، احیای اسلام و تفکر اسلامی برگرفته از اندیشه‌های دینی و مذهبی -نه علمی و غربی- است (نجفی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۰۱).

۲-۲-۸. مدیریت مناسک: توجه به مینای کلامی «تعظیم شعائر الهی» موجب شده است نظام در تلاش برای احیا و برپایی مناسک دینی و مذهبی مانند اقامه حج باشکوه و رعایت ابعاد فردی، سیاسی و اجتماعی آن (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۱-۲۸۰)، نماز جمعه، گرامی‌داشت ایام و مناسبت‌های خاص، اعتکاف و... موفقیت‌هایی به دست آورد.

۲-۳. در نظام سیاسی

۲-۳-۱. تشکیل حکومت: تأسیس و تشکیل حکومت دینی مقتضای اسلامی بودن نظام است.* در علم کلام شئون پیامبر اکرم بر اساس قرآن کریم و روایات، حداقل در سه مقام رسالت،** قضاوت*** و حکومت**** مورد بحث قرار گرفته است (ر.ک: مطهری، ۱۳۷۶، ص ۸۴۲-۸۴۴). مقام اول با رحلت آن حضرت پایان یافت (همان، ص ۸۵۸-۸۵۹ / جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۲) و در هیچ کسی ادامه

* برای آگاهی از ضرورت تشکیل حکومت در عصر غیبت (ر.ک: امام خمینی، ۱۳۷۸ ص ۱۷-۳۲)، برای آگاهی از دلایل موافقان و مخالفان حکومت (ر.ک: المؤمن القمی، ۱۴۳۲ق، ج ۳، ص ۱۱۶-۶ / خمینی، ۱۳۷۸، ص ۴۰-۱۱۴).

** وما اتاکم الرسول فخذوه و ما نهاکم عنه فانتهوا (حشر: ۷).

*** فَلَا وَرَبِّکَ لَا یُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ یُحْکَمُوا فِی مَا شَجَرَ بَیْنَهُمْ ثُمَّ لَا یَجِدُوا فِی أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَیْتَ وَ یُسَلِّمُوا تَسْلِیْمًا (نساء: ۶۵).

**** یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ (نساء: ۵۹).

نخواهد یافت؛ اما دو مقام دیگر بر اساس ضوابط خاصی در جانشینان آن حضرت تحقق می‌یابد. در نظام اسلامی فقیه جامع‌الشرایط نیز از این دو مقام برخوردار است. تفاوت نهضت اسلامی به رهبری امام خمینی^ع با دیگر نهضت‌های اسلامی پیشین به رهبری روحانیت تشکیل حکومت است. استمرار ولایت پیامبر اکرم و ائمه هدی در ولایت فقیه (خمینی^ع)، ۱۳۸۵، ج ۱۰، صص ۳۰۸ و ۳۵۴) مربوط به بخش قضا و حکومت است که فقیه جامع‌الشرایط در این امور به نیابت از امام^ع موظف به انجام آن امور است (همان، ج ۲۰، صص ۴۵۱-۴۵۲ / جوادی آملی، ۱۳۷۸، صص ۱۵۲-۱۵۳، ۱۹۶ و ۲۰۲).

۲-۳-۲. تأسیس نظام مبتنی بر ولایت فقاہت: فقیه یعنی مجتهد جامع‌الشرایطی که سه ویژگی «اجتهاد مطلق»، «عدالت مطلق» و «قدرت مدیریت و استعداد رهبری» را داشته باشد (ر.ک: امام خمینی^ع)، ۱۳۷۸، صص ۳۷-۴۰ / جوادی آملی، ۱۳۷۸، صص ۱۳۶-۱۴۰) و از طرف خداوند به عنوان نائب الامام، عهده‌دار همه امور اجتماعی است. اصل ولایت فقیه را باید با مبانی کلامی ثابت کرد؛ همان گونه که ارسال رسل، انزال کتب و نصب امام، فعل خداست، نصب فقیه جامع‌الشرایط نیز فعل خداست. البته بعد از اثبات کلامی بودن آن، تعیین تکلیف فقیه در پذیرش ولایت و تکلیف مردم در التزام به آن به عهده فقه است.

۲-۳-۳. حفظ استقلال و عدم وابستگی: محوریت خدای متعال به عنوان تنها حق

مطلق، «إِنَّهُ الْحَقُّ» (حج: ۶۲) و زوال‌پذیری و میرایی باطل، «إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقاً» (اسراء: ۸۱) موجب می‌شود نظام اسلامی از هیچ کدام از نظام‌های مطرح شرق و غرب الگو نگیرد و رهبران آن بر «نه شرقی نه غربی جمهوری اسلامی نه یک کلمه کم نه یک کلمه زیاد» تأکید بورزند (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۱۸۷).

۲-۳-۴. جهانی‌بودن پیام انقلاب: جهان‌شمول‌بودن اسلام اقتضا می‌کند پیام انقلاب اسلامی نیز جهانی باشد. میراث پیامبران الهی در نشر معارف الهی و دعوت مردم به توحید (احزاب: ۳۹) و دیگر اصول دینی موجب می‌شود رهبران جمهوری اسلامی نه تنها مانع صدور پیام انقلاب نباشند، بلکه با تأکید بر آن، راهکارهایی برای صدور آن هم ارائه کنند (ر.ک: فرزندی، ۱۳۹۴). البته صدور پیام انقلاب به منزله دخالت در امور کشورهای دیگر نیست، بلکه به معنای پاسخ‌دادن به سؤالات فکری بشر تشنه معارف الهی است (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۲۸۲ و ۱۳۷۲، ص ۲۱).

۳. نقش نظام اسلامی در رشد و گسترش دانش کلام

اسلامیت نظام موجب می‌شود در آموزه‌های عقیدتی، نقش تأثیرگذاری داشته باشد؛ هرچند این نقش بیشتر غیر مستقیم ایفا می‌شود. تبیین آرمان‌ها، رسالت‌ها و افق‌های پیش روی نظام بر اساس مبانی کلامی و اعتقادی (ر.ک: الگویی اسلامی ایران - پیش‌سرفت، ص ۵-۹، در: <https://olgou.ir/images/olgou/Olgou.pdf>)، ایجاد بستر مناسب

برای طرح مباحث و مسائل از جهات مختلف، حمایت‌های مادی و معنوی نظام و حاکمیت از جریان‌ها، مراکز و مؤسسات و شخصیت‌های فکری از مهمترین عوامل تأثیرگذار در ایفای نقش است.

۳-۱. ایجاد بسترها

۳-۱-۱. در عرصه بین‌الملل

احیای دین و معنویت در جهان: استقرار نظام اسلامی موجب شد تا دو تفکر مطرح «لیبرالیسم غربی» و «سوسیالیسم شرقی» در تلاش برای ترویج اومانیزم و حذف دین الهی دچار افول شده و به ایدئولوژی مادی و دنیاگرایی خط بطلان کشیده شود و دین و معنویت در سطح جهان احیا گردد (نصری، ۱۳۸۷، ص ۲۵۴-۲۵۸). امام خمینی* در نامه به آقای گورباجف رهبر شوروی سابق، مشکل دو بلوک شرق و غرب را عدم اعتقاد واقعی به خداوند و فقدان معنویت دانسته و با رعایت آداب او را به توحید و یکتاپرستی واقعی دعوت کردند.* علی رغم تلاش روشنفکران نسل اول در ایران عصر قاجار (ر.ک: جبرئیلی، ۱۳۹۱، صص ۳۳۹ و ۳۷۰) و پایه‌گذاری دانشگاه تهران بر اساس بی‌دینی و

* امام خمینی*، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۲۲۰-۲۲۶. نامه ۱۳ دی ۱۳۶۷ توسط هیئت سه‌نفره (آیت‌الله جوادی آملی، دکتر محمدجواد لاریجانی و خانم مرضیه حدیدچی (دباغ)) برای آقای گورباجف ارسال و در حضور ایشان قرائت شد (ر.ک: همان، ج ۲۱، ص ۲۲۶، پاورقی).

مخالفت و مبارزه با دین در عصر پهلوی اول (ر.ک: نیکویرش، ۱۳۸۲، ص ۸۸-۱۱۶). جمهوری اسلامی سعی در نهادینه کردن دین و معنویت در جامعه و مراکز دانشگاهی دارد.

۳-۱-۲. تثبیت دین در نظام سیاسی بین‌الملل

بعد از پیروزی انقلاب و تشکیل نظام اسلامی، جامعه بین‌الملل با تئوری جدیدی مواجه شد و آن نقش دین در اداره یک کشور بود. استمرار پیروزی‌های نظام اسلامی در عرصه‌های مختلف سیاسی و نظامی به‌ویژه در هشت سال دفاع مقدس و حفظ و حراست تمامیت ارضی کشور در بحران‌های جهانی و منطقه‌ای موجب شد تا در مواردی ملت‌های اسلامی اجرای این ایده را در کشور خود مطالبه کنند. از جمله عوامل بیداری اسلامی در برخی کشورهای اسلامی همین نکته است. به علاوه ایده جمهوری اسلامی در چند کشور دیگر رسمیت یافته و در بین نهادهای علمی و سیاسی بین‌الملل نظام مبتنی بر حکومت دینی نیز پذیرفته شد.

۳-۱-۳. در عرصه داخلی

ایجاد بسترهای لازم برای تعمیق معارف اعتقادی بین آحاد مردم، تلاش و زمینه‌سازی برای معرفی درست و صحیح دین و تعمیق معارف دینی در قالب‌های متنوع در سطوح مختلف جامعه از دیگر نقش‌آفرینی‌های نظام در رشد و گسترش دانش کلام است.

الف) نظام آموزش دولتی: آموزش قرآن و آموزه‌های دینی در سطح

ابتدایی، تدریس دروس بینش دینی، دین و زندگی در دبیرستان‌ها درس معارف اسلامی و مباحث وابسته به آن در رشته‌های دانشگاهی، تأسیس مراکز دانشگاهی با الهام از مبانی کلامی و آموزه‌های دینی مانند دانشگاه امام صادق^{علیه السلام}، دانشگاه مفید، دانشگاه اصول‌الدین و دانشگاه معارف اسلامی توسط وزارت‌خانه‌های آموزش و پرورش و فرهنگ، تحقیقات و فناوری.

ب) نظام آموزش مردمی: مؤسسات دینی، مذهبی و قرآنی از مهد کودک تا سطوح بالاتر، و مراکز آموزشی و تبلیغی برخوردار از امکانات مادی دولت مانند بنیاد مهدویت، بنیاد غدیر، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه خاوران.

ج) رسانه‌های ارتباط‌جمعی: دغدغه نظام در توسعه و تعمیق معارف دینی از طریق رسانه‌های دولتی و شبه‌دولتی وابسته به نظام که در قالب‌ها و شکل‌های مختلف به ظهور و بروز می‌رسد:

۱) رسانه نوشتاری: نشریات، روزنامه و کتاب.

۲) رسانه دیداری و شنیداری: صداوسیما با تولید برنامه‌های متنوع فیلم و مجموعه* و ارائه مباحث علمی در شبکه‌های مختلف و به طور خاص

* مجموعه‌های دینی مانند مریم مقدس، یوسف پیامبر، بشارت منجی، مردان آنجلس و... سریال‌های مذهبی مانند امام علی^{علیه السلام}، تنهاترین سردار، ولایت عشق، مسافر ری، مختارنامه و...، فیلم‌های فراوان از جمله رنگ خدا، قدمگاه، یک‌تکه نان، روز واقعه و... و سریال‌های مناسبتی ماه مبارک رمضان، دهه محرم و... .

رادیو سراسری معارف.

۳) رسانه شفاهی: منبر، خطابه، سخنرانی، مداحی و... و برپایی مراسم نماز جمعه، نماز جماعت (به‌ویژه در ادارات، نهادها و کارخانه‌ها).
۴) رسانه خیابانی: از طریق نصب بنر، بیل‌بورد و دیوارنویسی با پشتیبانی نهادهای فرهنگی و اجتماعی.

۲۲۱

رابطه دانش کلام با نظام اسلامی

۵) تأمین مواد سخت‌افزاری: نظام اسلامی علاوه بر نقش‌آفرینی در علم کلام و آموزه‌های کلامی و عقیدتی، به طور مستقیم به انجام خدمات و اقداماتی نسبت به این علم نیز توفیق یافته است.

۱) تشکیل و تأسیس مراکز و مؤسسات علمی.

مراکز تخصصی علمی در دو عرصه آموزش و پژوهش با الهام از مبانی کلامی از جمله جامعیت اسلام و با هدف نشر و گسترش، تقویت و تعمیق و بازپژوهی و بازنگاری در معارف و آموزه‌های دین تأسیس شد. مراکز پژوهشی همچون مؤسسه امام صادق^{علیه السلام}، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^{علیه السلام}، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی، مجمع عالی حکمت اسلامی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، بنیاد فرهنگی امامت، و مراکز آموزشی از جمله تخصصی کلام اسلامی، کلام اهل بیت، امامت، مهدویت و دانشگاه‌هایی چون تربیت مدرس، مفید، علوم اسلامی رضوی، امام صادق^{علیه السلام}، شهید مطهری، اصول‌الدین، دانشگاه قرآن و حدیث و... را می‌توان نام برد.

۲) تدوین متون کلامی: تدوین متون متنوع از شخصیت‌های علمی در

عرصه‌های مختلف کلامی از جمله الاهیات علی‌هدی‌الکتاب و السنة و العقل، مفاهیم القرآن و بحوث فی‌الملل والنحل / استاد جعفر سبحانی، آموزش عقائد و معارف قرآن / استاد محمدتقی مصباح، المحاضرات و عقائد استدلالی علی‌ربانی‌گلیپایگانی و آثار فراوانی در دفتر تهیه متون دانشگاهی مرکز نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها و دفتر تدوین متون حوزوی.

۳) نشریات علمی تخصصی: ضرورت نشر و تبلیغ معارف دین و پاسخگویی به شبهات و اشکالات مخالفان و معاندان و البته تبیین مسائل علمی و پژوهشی در عرصه دین و دین‌پژوهی موجب شد تا چهره‌های حوزوی و غیر حوزوی مرتبط با این حوزه به عرضه نشریات علمی روی بیاورند. طبق گزارش معاونت پژوهشی حوزه علمیه قم* و معاونت پژوهش و فناوری وزارت علوم، بیشترین تعداد نشریات منتشرشده با ۵۹ نشریه مربوط به حوزه کلام و معارف عقلی است با احتساب ۱۷ نشریه در ادیان و مذاهب و ۷ نشریه مهدویت‌پژوهی و چند نشریه مربوط به کلیات، شمار نشریات حوزه علوم عقلی بسیار فراتر خواهد بود. امروز بسیاری از مؤسسه‌ها و مراکز علمی اعم از دانشگاه و حوزه به تولید نشریات علمی-پژوهشی همت گماشته‌اند. برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند: مکتب اسلام، نور علم، کلام اسلامی، قیسات،

* ر.ک: معاونت پژوهشی حوزه علمیه قم، نمایه نشریات تخصصی منتشرشده در بهار ۱۳۹۵، س ۹، ش ۳۳، تابستان ۹۵.

کتاب نقد، معرفت، معرفت فلسفی، معرفت کلامی، نقد و نظر، امامت‌پژوهی، تحقیقات کلامی، پژوهش‌های مهدوی، انتظار و

۴) احیای تراث: بعد از انقلاب اسلامی، مراکز و مؤسسات دولتی و غیردولتی به احیای تراث علمی اسلامی وسیعی همت گماشتند. این امر در انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات میراث مکتوب، مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، مرکز احیای آثار اسلامی وابسته به پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی (دفتر تبلیغات اسلامی)، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، مؤسسه آل‌البیت و بنیاد ملاصدرا سرعت بیشتری گرفت که می‌توان از کنگره شیخ مفید، شیخ انصاری، محقق اردبیلی، ملاصدرا، خوانساری‌ها، نراقی‌ها، شیخ بهایی، شهیدین، علامه بلاغی، شرف‌الدین، آخوند خراسانی و عبدالجلیل قزوینی رازی نام برد که در کنار تجلیل از مقام علمی و بررسی آرا و اندیشه‌ها، تمامی آثار و تألیفات -گاه منتشر نشده- آنان نیز به طرز زیبا و مناسبی به عنوان مجموعه آثار چاپ و منتشر شد.

۵) تدوین دانشنامه و فرهنگ‌نامه: در دهه‌های اخیر آثار متعددی با محوریت معارف اعتقادی به ظهور رسیده است، از جمله: دانشنامه کلام اسلامی* (تاکنون دو جلد)، دایرةالمعارف علوم عقلی (۴ ج) مؤسسه آموزشی و

* مجموعه دانشنامه کلام اسلامی زیر نظر آیت‌الله سبحانی و استاد ربانی گلپایگانی با بیش از ۷۰۰ مدخل اصلی و ۱۵۰۰ مدخل ضمنی و بیش از دو هزار مدخل نمایه، در

پژوهشی امام خمینی^{علیه السلام}، دائرة المعارف قرآن کریم، دانشنامه امام علی علیه السلام ۷ (۱۲ ج)؛
دائرة المعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه جهان اسلام و

۶) عرضه نشر الکترونیکی: آثار و تألیفات کلامی و متکلمان نامدار
توسط «مرکز تحقیقات کامپیوتری نور» به عنوان مرکزی معتبر و
برخوردار از امکانات مادی و معنوی، در نرم‌افزارهای متعددی در دو
رشته کلام و حکمت اسلامی عرضه شده است. این معجم‌های نرم‌افزاری
تمامی آثار کلامی عالمان شیعه و سنی، جدید و قدیم را با شرایط بسیار
سهل و آسان در اختیار دانش‌پژوهان حوزه دین گذاشته است.

۲-۳. زمینه‌سازی تحول در دانش کلام

شرایط پیش‌آمده در جهان معاصر در پی رشد مباحث دین‌پژوهی در
غرب و کشورهای عربی، تحول در علم کلام اسلامی شیعی را در پی
داشت. این امر بعد از پیروزی نظام اسلامی مبتنی بر دین با محوریت
ولایت، جهان‌بینی و ایدئولوژی خاص خود را طلب می‌کرد. تبیین آن
جهان‌بینی برای تحقق ایدئولوژی مورد نظر نیازمند طرح مباحث، مسائل و
مبانی کلامی است که زمینه‌ساز تحول در علم کلام است و در مواردی در
نظام جمهوری اسلامی به تحقق رسیده است.

پنج جلد تعریف شده است؛ جلد اول و دوم آن منتشر شده است.

تعریف تحول: تحول به معنای تولید معرفت دینی ناظر به نیازهای روز و همگام با آن است؛ نیازهایی در عرصه‌های فردی، اجتماعی، حکومتی و بین‌المللی. تحول در علم کلام بدین معناست که بتواند با حضور فعال در جهان معاصر و با ارائه طرح‌ها، ایده‌ها و کمک در حل مسائل و مشکلات فکری، اجتماعی و سیاسی، موجب بالیدن زندگی در دوران معاصر باشد.

ادوار تحول: بر همین اساس با بررسی تاریخ کلام شیعی می‌توان حداقل چهار دوره تحول را برشمرد:

الف) دوره امام صادق علیه السلام (۴۸ق)؛ ب) شیخ مفید (۴۱۳ق)؛ ج) خواجه نصیر طوسی (۶۷۲ق)؛ د) علامه طباطبایی (۴۰۲ق)؛ ه) دوره چهارم مقارن ایام مبارزات و بعد از پیروزی انقلاب است.

انواع تحول: علی‌رغم فراز و فرودهای دوران انقلاب و در پی تحولات و حوادث مربوط به آن، انواع تحول در علم کلام را می‌توان چنین گزارش کرد:

۱-۳-۲. تحول در به‌کارگیری روش‌های کلامی

در دوران معاصر ضمن توجه به سه روش کلی نص‌گرایی، عقل‌گرایی و فلسفی (ر.ک: جبرئیلی، ۱۳۹۱، ص ۶۱-۶۶) به‌طور خاص، روش عقل‌گرایی، بر اساس آموزه‌های اهل بیت مورد تأکید بیشتری قرار گرفت. با وجود حضور گسترده روش عقلی در جای‌جای نظام، جلوه آن را به‌طور خاص می‌توان در آثار آیت‌الله علامه طباطبایی، جعفر سبحانی و

محمدتقی مصباح یزدی دید؛ چنان‌که روش فلسفی را می‌توان بیشتر در آثار علامه طباطبایی و استاد جوادی آملی یافت. بدیهی است نقش رهبران انقلاب به‌ویژه امام خمینی^{ره} در این امر برجسته‌تر است.

۲-۳-۲. تحول در طرح مبانی و قواعد کلامی

علاوه بر تدوین آثاری درباره مبانی کلامی دیگر علوم از جمله مبانی کلامی اجتهاد، مبانی کلامی اقتصاد اسلامی (فلسفه اقتصاد)، برای اولین بار کتاب‌هایی درباره «قواعد کلامی» مانند القواعد الکلامیه استاد علی ربانی گلپایگانی. قواعد کلامی (توحید)، معرفت توحید و عدل و قاعده کلامی حسن و قبح رضا برنجکار منتشر و در آن نقش هر یک از قواعد در تأسیس یا تبیین مباحث و مسائل کلامی نشان داده شد (جبرئیلی و علی‌نقی، ۱۳۹۵، ص ۹۷-۱۱۴).

۲-۳-۳. تحول در متون کلامی

متکلمان در گذشته آثاری مانند کشف المراد، باب حادی عشر و شوارق الالهام را تدوین کرده‌اند و مدرسان دقیق‌النظر و منتبّعی در تدریس آنها کوشیده‌اند. در راستای همان تلاش‌ها در دوران معاصر، متون آموزشی متعدد و متنوعی برای سطوح مختلف نگاشته شده است؛ مانند شیعه در اسلام، آیت‌الله علامه طباطبایی، الاهیات علی هدی‌الکتاب و السنة و العقل از استاد جعفر سبحانی، عقائد استدلالی ترجمه المحاضرات اثر استاد ربانی گلپایگانی، آموزش عقائد و معارف قرآن نوشته آیت‌الله مصباح یزدی و مجموعه هفت‌جلدی از دفتر تدوین متون حوزوی دانشگاهی توسط -و با محوریت- انتشارات سمت و نشر معارف.

۴-۳-۲. تحول در مدیریت علم کلام

در پرتو استقرار نظام جمهوری اسلامی و درک ضرورت تحول در مدیریت حوزه، دیدگاه مسئولان به دروس دیگر از جمله کلام نیز متحول شد. در نتیجه این درس در شمار دروس جنبی جای گرفت و تدریس آن به شخصیت‌های طراز بالا واگذار شد. در مرحله بعد «مرکز تخصصی کلام اسلامی»^{*} تأسیس شد و نشریه «تخصصی کلام اسلامی» راه‌اندازی و تا کنون ۱۱۳ شماره از آن منتشر شد و سپس با تربیت نیروی متخصص، چند مرکز آموزشی و پژوهشی مانند پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، مرکز آموزشی و پژوهشی امام خمینی[ؑ]، مجمع عالی حکمت و چندین مرکز تخصصی حوزوی در گرایش‌های گوناگون علم کلام و عقاید مانند کلام اسلامی، کلام تطبیقی، نقد و هابیت، تخصصی امامت، مهدویت، مذاهب اسلامی، شیعه‌شناسی، کلام امامیه و... پا گرفته و امروزه دروسی با عنوان «خارج علم کلام» در آنها برگزار می‌شود.

* این رشته یکی از اولین رشته‌های تخصصی حوزه علمیه قم است که برای آموزش عمیق و گسترده عقاید اسلامی به طلاب حوزه علمیه، ارسال ۱۳۷۰ توسط مدیریت محترم حوزه علمیه قم و تحت اشراف حضرت آیت‌الله‌العظمی سبحانی (دامت برکاته) تأسیس گردید و با برخورداری از اساتید مجرب (حدود ۸۰ استاد) در سطح ۲، ۳ و ۴ به آموزش و تربیت بیش از ۱۵۰۰ نفر پرداخته که بسیاری از آنها عهده‌دار تدریس در حوزه و دانشگاه یا مدیریت فکری و فرهنگی و دیگر خدمات علمی و مدیریتی در نظام اسلامی هستند.

۵-۳-۲. تحول در مسائل کلامی (مباحث جدید علم کلام):

در ایران اصطلاح «کلام جدید» اولین بار در سال‌های اوج مبارزات توسط استاد شهید مرتضی مطهری مطرح شد (مطهری، ج ۲۴، ۱۳۸۵، ص ۲۸۴). تأکید بر توحیدمحوری و تبیین آن، تفکیک و تبیین مراتب توحید (همان، صص ۳۰ و ۲۸۲-۳۸۳/مصباح یزدی، خداشناسی در قرآن، ۱۳۸۹ص ۱۶۳-۲۸۸)، فلسفه خاتمیت (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۳، صص ۱۵۳-۲۰۳ و ج ۲۹، صص ۴۸۳-۶۱۰)، فلسفه شرور و راز تفاوت‌ها (ر.ک: همان، ۱۳۷۶، صص ۱۴۵ و ۱۹۷/سبحانی، ۱۳۷۹، صص ۱۱۱-۱۵۷).

نظریه فطرت توسط آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی، علامه طباطبایی، امام خمینی^ع و شهید مطهری (ر.ک: غفوری‌نژاد، نقش متکلمان شیعه در مسائل جدید کلامی با استناد به نظریه فطرت (مجموعه مقالات نقش شیعه در پیدایش و گسترش دانش کلام اسلامی، صص ۴۱۰-۴۴۱)، نگاه تاریخی به علم کلام و آموزه‌های کلامی از جمله: درآمدی بر علم کلام، علی ربیانی گلپایگانی، معجم طبقات المتکلمین (۵ جلد) زیر نظر استاد جعفر سبحانی، فلسفه علم کلام «مجموعه مقالات» مباحث در پنج فصل و ۱۹ مقاله از نویسندگان متعدد در مؤسسه آموزشی امام خمینی^ع، فلسفه کلام «مجموعه مقالات» ۲۷ مقاله در چهار فصل به کوشش محمدصفر جبرئیلی، جستارهایی درباره مدارس کلامی کوفه، بغداد، قم (هرسه زیر نظر محمدتقی سبحانی)، مدارس و جریان‌های کلامی، رسول رضوی، سیر تطور کلام شیعه، محمدصفر جبرئیلی و آثار و مقالات متعدد دیگر.

اسلامی سازی علوم انسانی «علم دینی» در آثار متعددی از چهره‌های

نام‌آشنای حوزه مانند آیات *جوادی آملی*، *محمدتقی مصباح یزدی*، *علی ربیانی* *گلیپایگانی* و چهره‌های دانشگاهی مانند *دکتر مهدی گلشنی*، *دکتر خسرو باقری* و *فضلالی جوان* در حوزه و دانشگاه، الهیات اجتماعی، طرح فلسفه‌های مضاف، ضرورت تشکیل حکومت اسلامی (ر.ک: *ایزدهی*، «تحول فقه سیاسی بعد از انقلاب اسلامی»، زمستان ۱۳۹۵ بهار ۱۳۹۶، ص ۱۰۴-۱۰۶)، اثبات ولایت فقیه و... از جمله مهم‌ترین مسائلی است که در سایه نظام اسلامی فعلیت یافته و با جدیت، مطرح شده و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

الف) طرح فلسفه‌های مضاف: علی‌رغم اختلاف‌ها و تفاوت‌ها درباره تعریف و کارکرد واژه تازه‌یاب «فلسفه مضاف» مقالات و سخنان فراوانی نوشته و گفته شده است طرفداران و بنیان‌گذاران این واژه (بیشتر در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی) با تقسیم آن در دو قسم «مضاف به امور» و «مضاف به علوم» (خسروپناه، ۱۳۹۰، صص ۱۹۲، ۱۹۸) آن را دانش فرانگر عقلانی می‌دانند که در مقام داوری -نه بازیگری- به مطالعه متعلق خود می‌پردازد؛ یا فلسفه‌های مضاف به علوم را از دانش‌های درجه دومی می‌دانند که به پرسش‌های بیرونی علوم (چیستی، موضوع، روش و...) می‌پردازد. امروزه با همین تعریف و تقسیم، مجموعه‌ای از فلسفه‌های مضاف در علوم و امور عرضه شده است* و همایش‌ها و

* به کوشش عبدالحسین خسروپناه و همکاری فضلالی محترم در رشته‌های مختلف تدوین
←

نشست‌های متعددی با عنوان فلسفه اصول فقه، فلسفه عرفان و فلسفه کلام، برگزار شده است.

ب) تأسیس هیات اجتماعی: معرفی روزآمد اسلام، ارائه تعریفی کارکردگرایانه از دین، تصویر چهره صحیحی از اسلام واقعی، تبیین و معرفی ابعاد اجتماعی اسلام، توجه به فلسفه اجتماعی احکام و قوانین اسلام، عصری کردن معارف دین با ارائه تفسیر روزآمد و همخوان با علوم طبیعی و کشفیات جدید از اسلام و قرآن - که از آن به «الهیات اجتماعی» یاد می‌شود- از مهم‌ترین راهبردها و اهداف حاکمیت نظام اسلامی است. پرداختن به این راهبردها را که در سال‌های مبارزه شروع شده، می‌توان در آثاری مانند ابعاد اجتماعی اسلام اثر علامه طباطبایی، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی، اسلام و مقتضیات زمان نوشته شهید مطهری و دغدغه به فعلیت‌نرسیده شهید محمدباقر صدر در ارائه اجتماعیات اسلام و کتاب الاسلام یقود الحیاة ملاحظه کرد. همچنین جلوه‌هایی از این رویکرد را

←

و توسط انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی منتشر شده است. فهرست برخی مقالات: فلسفه مضاف علی‌اکبر رشاد، فلسفه فلسفه اسلامی عبدالحسین خسروپناه، فلسفه علوم قرآنی، علوم حدیث علی نصیری، فلسفه علم کلام محمدصفر جبرئیلی، فلسفه اقتصاد سیدحسین میرمعزی، فلسفه دین ابوالفضل ساجدی، فلسفه فقه ابوالقاسم علیدوست، فلسفه حقوق محمود حکمت‌نیا، فلسفه اخلاق حسن معلمی، فلسفه عرفان هادی وکیلی، فلسفه سیاست غلامرضا بهروزلک، فلسفه هنر، فلسفه ریاضی، فلسفه تاریخ، فلسفه پزشکی و... .

می‌توان در مواضعی از تفسیر نمونه یافت.

۴. آسیب‌ها

در روزگار جمهوری اسلامی، علم کلام به عنوان یک دانش و آموزه‌های اعتقادی، بر اثر عواملی دچار آسیب شده‌اند. به نظر ما مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۴-۱. جایگزینی فروع با اصول: احساس و عاطفه به جای عقلانیت و استدلال، اصالت «ماتم‌گرایی» و محوریت‌یافتن مناسک به جای اصول و آموزه‌ها.
۴-۲. استفاده حداقلی از مباحث کلامی، فکری و معرفتی: علی‌رغم نقش‌آفرینی‌ها و تلاش‌های نظام در عرضه مباحث و مسائل کلامی، به دلایل و انگیزه‌های متعدد، پرداختن و توجه به مباحث عملی فقه و حتی عرفان، بیش از مباحث معرفتی و عقیدتی است و مباحث بنیادین عقیدتی و معرفتی هم در حد کلاس و مدرسه باقی مانده و غیر از سال‌های آغازین انقلاب به توده مردم اعم از پیر و جوان و زن و مرد توجهی چندانی نشد.

۴-۳. تغییر مرجعیت عمومی: رسانه‌های اجتماعی یکی از مهم‌ترین ابزارهای نظام در توسعه و تقویت دیانت و دین‌داری در جامعه است؛ اما آسیب جدی آن، جایگاه نسبتاً انحصاری این رسانه‌ها در عرصه دین‌شناسی عموم مردم است. امروز رسانه‌هایی مانند تلویزیون نزد اقشار مختلف مردم، هیئت‌ها، منابر و ائمه جمعه بین اقشار مذهبی، معلمان پرورشی میان دانش‌آموزان، دفاتر نهاد رهبری در بین دانشگاه‌ها و گاه

نشریات و کتاب‌های غیر تخصصی به عنوان مرجع فکری و دینی قلمداد شده‌اند؛ لذا ارتباط مردم با مرجعیت رسمی یعنی روحانیت و مراجع تقلید کمتر شده است. البته باید به تأثیرگذاری منفی فضای مجازی و ماهواره از یک طرف و کم‌کاری‌های موردی نهاد حوزه و روحانیت در این مهم نیز توجه داشت.

۴-۴. دفاع و نقدهای غیر کارشناسانه: در نظام اسلامی آموزگاران، معلمان و استادان باید هم در مقام تبیین دین و آموزه‌های دینی به‌ویژه در مسائل اعتقادی و هم در انتقاد از دیدگاه‌های دینی و تفسیرهای رسمی، کارشناس و متخصص باشند. به تعبیر ارسطو «اگر باید فیلسوفی کرد باید فیلسوفی کرد و اگر نباید فیلسوفی کرد باز باید فیلسوفی کرد». یعنی فلسفه اگر درست است و باید آن را تأیید کرد، باید فیلسوف شد و با نوعی فیلسوفی‌گری آن را تأیید کرد و اگر هم غلط است و طردشدنی، باز باید فیلسوف شد و فلسفه را آموخت و با نوعی فیلسوفی‌گری فلسفه را نفی و طرد کرد. در مسائل دینی نیز اعم از عقاید، اخلاق و احکام باید آنها را آموخت و فهمید و هضم کرد. آن‌گاه به نقد و ردّ منفی و طرد آنها پرداخت (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۲۴، ص ۷۵).

۵. بایسته‌ها

۵-۱. خروج از تجرد و ذهنیت محض: باید معارف و دستگاه فکری اسلامی از تجرد و ذهن‌گرایی محض خارج شده، مثل همه پدیده‌های اجتماعی، ناظر

به تکالیف عملی به‌ویژه زندگی اجتماعی باشد و هر یک از مباحث نظری، از این دیدگاه که «چه طرحی برای زندگی انسان دارد»، «چه هدفی برای بودن او ترسیم کرد» و «چه راهی برای رسیدن به این هدف ارائه می‌دهد» مورد بررسی، تأمل و تحقیق قرار گیرد؛ برای نمونه بحث توحید باید به گونه‌ای متعهدانه و مسئولانه مطرح شود و نقش خدای موجود را در زندگی نشان داد و ثابت کرد که اعتقاد به این خدا در نظام اجتماعی چه تغییر و تبدیلی ایجاد می‌کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۲، صص ۳۸ و ۲۰۷). از همین جا می‌توان به‌درستی راز نفوذ، گسترش و اعتلای اسلام در سده‌های نخستین و عقب‌گرد، انحطاط و واکنش انفعالی اسلام در دوره‌های بعد را شناخت. پیامبر اکرم □ [در آغاز] توحید را مانند راهی جلوی پای مردم می‌گذاشت؛ اما در دوره‌های بعد آن را چون نظریه‌ای در محافل بحث و مجادله مطرح می‌ساخت. آنجا سخن از بینش تازه‌ای درباره جهان و تنوری تازه‌ای برای حرکت و تلاش [در] زندگی بود و اینجا بحث از ریزه‌کاری‌های کلامی مناسب اوقات تفنن و فراغت...؛ آنجا توحید، استخوان‌بندی نظام موجود و محور همه روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به شمار می‌رفت. بر اساس ضرورت‌ها و نیازهای واقعی به‌روز شدن (همو، بیانات، ۸۳/۴/۱۵).

۵-۲. حضور فعال و برخورد اثباتی: بحران‌های فکری بر خلاف بحران‌های سیاسی، بی‌سروصدا و آرام وارد می‌شوند، به‌تدریج اثر می‌گذارند، ناگهان خودشان را ظاهر می‌کنند؛ در حالی که علایشان آسان نیست. عالم به

زمان* فقط این نیست که انسان با عده‌ای از مردم ارتباط دوستانه داشته باشد یا خبرهایی از اینجا و آنجا به گوش او برسد؛ بلکه کسی است که بداند در کجای دنیا زندگی می‌کند، صف‌بندی‌های مقابل او چیست، انگیزه‌های مخالفت با او طرح‌هایی که این انگیزه‌ها به وسیله آنها تحقق پیدا می‌کند، کدام است.

یکی از بایستگی‌های حوزه علمیه ایجاد صلاحیت‌های لازم برای مقابله با بحران‌های فکری است. امروزه اهتمام بسیاری از مراکز در داخل و خارج کشور این است که ذهن جوانان را با طرح مشکلات، شکوک، تردیدها و سخنان کم‌محتوا اما خوش‌ظاهر، از مبانی اسلام و مفاهیم الهی دور کنند. حوزه نمی‌تواند این چیزها را که می‌تواند بحران فکری برای نسل جوان به وجود آورد، نادیده بگیرد. اقتضای حکمت و تدبیر برای نظام اسلامی این است که اینها را ببیند، بشناسد و علاج کند. علاج به معنای استفاده از زور و قدرت نیست. زور مال افراد بی‌منطق است. مجموعه‌ای که منطق دارد، با حربه استدلال و منطق کار می‌کند (همو، بیانات، اجتماع بزرگ حوزه قم، ۷۹/۷/۱۴).

۵-۳. توجه به جمع و اجتماع: باید دین و ابعاد آن به گونه‌ای ارائه شود که نسبت به زندگی جمعی انسان‌ها، به‌خصوص نسبت به تعیین شکل و قواره جامعه، تعهد و تکلیف، نظریه روشن و مشخصی ارائه دهد. باید

* العالم بزمانه لا تهجم علیه اللّوایس (کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۶).

حرف‌های خوب دین را در جامعه نشان داد و در شکل و قواره جامعه، جاری ساخت تا در پی آن، تعهد و تکلیف بیشتر مورد توجه قرار گیرد. امروز که مجهولات انبوه و متراکمی در زمینه مسائل فرهنگ اسلامی، جامعه را احاطه کرده است، بسیار بی‌قاعده است که مسائلی مورد بحث و بررسی قرار گیرد که از لحاظ عملی و در برنامه‌های زندگی تأثیری ندارد. در طرح مسائل اعتقادی این ضابطه کلی که «برای برنامه زندگی انسان و خطمشی و آینده آن اثری دارد، آیا طرح آن در زندگی انسان جهت‌بخش است یا نیست» باید لحاظ شود.

۴-۵. ارائه ساختار جدید: بدیهی است گذشت زمان و طرح مباحث و شبهات جدید اقتضا می‌کند مسائل علم کلام پالایش شود. باید مباحثی بدان افزود و مباحثی نیز از آن کاست و چه‌بسا برخی مباحث تقدم و تأخر یابد و حتی با حفظ اصول، مبانی و محتوا، ساختار جدیدی از آنها ارائه شود. روش استاد شهید مرتضی مطهری در مقدمه‌ای بر جهان‌بینی می‌تواند الگویی برای این کار باشد.

۵-۵. ارائه متن کلامی مورد تأیید نظام: ضرورت برخورداری از پشتوانه فکری و فرهنگی مطمئن، اجتناب از فروافتادن در دام جریان‌های انحرافی و التقاطی موجب می‌شود تا نظام اسلامی همیشه و به تناسب شرایط و مقتضیات و با الهام و استناد به متن تعلیمات اسلامی یعنی قرآن و سنت، اصول و مبانی اعتقادی خود را متناسب با سطوح مختلف به گونه‌ای علمی و قوی و کاملاً روشن و دور از ضعف در استدلال و اختلال در تبیین،

استخراج و تدوین کند و در اختیار افراد جامعه قرار دهد. در معارف و دل‌بستگی‌های فکری و عاطفی، به هر حدیثی، به هر روایتی، به هر حرفی و به هر گفته‌ای نمی‌شود اعتماد کرد.

اتقان در نقل، بیان و مستندات آنچه می‌خواهیم به عنوان خوراک فکری به مردم بدهیم، لازم است. این یک شرط اساسی است و برای آن باید فکری کرد؛ کار آسانی هم نیست؛ این کار بسیار مشکل است؛ با یک نشست و برخاست و تذکر و تشکیل یک نهاد درست نمی‌شود؛ همت و اراده جدی از نخبگان روحانی و فضلالی روحانی می‌خواهد که بر این موضوع اصرار ورزند، پایبند باشند و دنبال کنند و از آنچه در مقابل به انسان بر می‌گردد، باک نکنند (همو، بیانات دیدار با خبرگان رهبری، ۱۳۸۴/۶/۱۷).

نتیجه‌گیری

در نظام‌های بشری به‌ویژه نظام‌های دینی، تأثیر عنصر آگاهی مورد قبول همگان است. در نظام اسلامی از عصر نبوی و علوی و در مکتب اهل بیت تا ادوار بعد همیشه بر این عنصر اساسی تأکید و برای تحقق آن راهکارهایی ارائه شده است؛ در دوران انقلاب اسلامی ضد انقلاب راه‌های مختلف نفوذ را آموخته و برای تخریب و تضعیف ارکان و پایه‌های نظام اسلامی از هیچ تلاشی فروگذار نکرده و نمی‌کند او که از رویایی بادولت و مردم توفیقی بدست نیاورده و دریافته است که در جامعه

دموکرات و آزاد نباید رودررو بایستند؛ بلکه باید نفوذ در داخل بدان هجوم ببرد. به همین جهت برای حفظ و حراست و تقویت انقلاب و شتاب دادن به حرکت آن در بین توده‌های جامعه، گروه پیش‌تاز باید بینش و آگاهی را در طبقات مختلف جامعه از مسئولان و کارگزاران تا مدیران و توده مردم پخش کند و آنها را با ارزش‌های اصیل و بنیادین آشنا نماید و این امر ممکن نیست مگر با تقویت و تحکیم رابطه نظام اسلامی با دانش کلام و نقش‌آفرینی متفکران و متکلمان و حکیمان برای تأمین آن.

۲۳۷

منابع

- * قرآن کریم.
- ** نهج البلاغه.
۱. ابراهیمی ابراهیم؛ «نرم افزارها و سخت افزارهای تمدن نوین اسلامی؛ کنکاشی در نظرات مقام معظم رهبری»؛ نشریه علوم انسانی اسلامی صدرا؛ ش ۱۱-۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.
 ۲. الگار، حامد؛ دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار؛ ترجمه ابوالقاسم سرّی؛ چ ۴، تهران: توس، ۱۳۹۶.
 ۳. ایزدهی، سیدسجاد؛ «تحول فقه سیاسی بعد از انقلاب اسلامی»، کتاب نقد؛ ش ۸۱-۸۲، زمستان ۱۳۹۵ بهار ۱۳۹۶.
 ۴. پرهیزکار، غلامرضا؛ انقلاب اسلامی و رشد مهدویت در ایران؛ چ ۱، قم: مؤسسه امام آموزشی و پژوهشی خمینی، ۱۳۸۹.
 ۵. توال، فرانسوا؛ ژئوپولیتیک شیعه؛ ترجمه کتایون باصر؛ چ ۱، تهران: دفتر نشر ایستار، ۱۳۸۳.
 ۶. جبرئیلی، محمدصفر و جعفر علی نقی؛ «گستره کاربرد قاعده حکمت در مسائل کلامی» فصلنامه کلام اسلامی؛ ش ۹۹، سال ۲۵، ش ۳، پاییز ۱۳۹۵.
 ۷. جبرئیلی، محمد صفر؛ سیری در تفکر کلامی معاصر؛ چ ۱، تهران:

- انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.
۸. —؛ سیر تطور کلام شیعه؛ دفتر دوم از عصر غیبت تا خواجه نصیر طوسی؛ چ ۲، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳.
۹. جعفریان رسول؛ جریانها و سازمانهای مذهبی سیاسی ایران؛ چ ۴، از روی کار آمدن محمد رضا شاه تا پیروزی انقلاب، تهران، خانه کتاب، ۱۳۹۱.
۱۰. جمعی از نویسندگان؛ انقلاب اسلامی ایران، چ ۱۸، تهران: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، ۱۳۸۵.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله؛ آوای توحید: شرح نامه امام خمینی* به گورباچف؛ تهران: مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی*، ۱۳۷۲.
۱۲. —؛ بنیان مرصوص امام خمینی در بیان و بنان؛ چ ۲، قم: نشر اسراء، ۱۳۷۸.
۱۳. —؛ ولایت فقیه، ولایت فقاها و عدالت؛ چ ۱، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸.
۱۴. حاجی زاده، یدالله؛ تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی «مجموعه مقالات»؛ به کوشش یدالله حاجی زاده و محمدحسین دانش کیا؛ (ج ۸) چ ۱، قم، نشر معارف، ۱۳۹۴.
۱۵. جر العاملی، محمدبن حسن؛ وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة؛ ط ۶، طهران: المکتبة الاسلامیة، ۱۳۶۷.

۱۶. حکیمی محمدرضا؛ بعثت، غدیر، عاشورا، مهدی؛ چ ۱، تهران: دلیل ما، ۱۳۸۳.
۱۷. خالقی نژاد، امیرحسین؛ نقش سیاسی علمای شیعه در عصر قاجار؛ چ ۱، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۰.
۱۸. خامنه‌ای، سیدعلی، اجوبه الاستفتانات؛ ط. الثالثه، بیروت: الدار الاسلامیه، ۱۴۲۰.
۱۹. —؛ روح توحید: نفی عبودیت غیر خدا؛ چ ۱، تهران: مؤسسه جهادی صهبا، ۱۳۹۴.
۲۰. —؛ حوزه و روحانیت در نگاه رهبری (بیانات مقام معظم رهبری از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸)؛ تهیه و تنظیم اداره ارتباطات دبیرخانه شورای عالی حوزه‌های علمیه، چ ۲، قم، ۱۳۹۰.
۲۱. —؛ انسان ۲۵۰ ساله بیانات مقام معظم رهبری درباره زندگی سیاسی- مبارزاتی ائمه معصومین علیهم السلام؛ ویرایش دوم، چ ۱، تهران: مؤسسه جهادی مرکز صهبا، ۱۳۹۱.
۲۲. —؛ KHAMENEI. IR (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی))، مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۳. —؛ طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن کریم؛ ویرایش دوم، چ ۱، تهران: مؤسسه جهادی مرکز صهبا، ۱۳۹۲.
۲۴. —؛ هم‌زمان حسین (ده گفتار در تحلیل مبارزات سیاسی امامان

- معصوم)؛ چ ۱، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶.
۲۵. خسروپناه، عبدالحسین (به کوشش)؛ فلسفه‌های مضاف؛ چ ۱، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
۲۶. خمینی، سیدروح الله؛ ولایت فقیه؛ چ ۸، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۲۷. —؛ صحیفه امام؛ ج ۲۲، چ ۴، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵.
۲۸. رضاپور، مهتاب؛ تربیت‌یافتگان فرهنگ عاشورا، چشمه خورشید (مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی امام خمینی و فرهنگ عاشورا)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۴.
۲۹. رضوی، رسول؛ «ادوار تاریخی علم کلام»، مجموعه مقالات فلسفه علم کلام؛ چ ۱، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۴.
۳۰. سبحانی، جعفر؛ مدخل مسائل جدید در علم کلام؛ ج ۱، چ ۱، قم: مؤسسه امام صادق، ۱۳۷۹.
۳۱. سیستانی، سیدعلی؛ نشریه افق حوزه، ضمیمه مدرسین؛ خرداد ۱۳۹۴.
۳۲. السیوطی، جلال‌الدین؛ جامع الاحادیث (الجامع الصغیر وزوائدہ والجامع الکبیر)؛ جمع و ترتیب عباس احمد صقر، احمد عبدالجواد؛ ج ۳، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۳۳. شبیری زنجانی، سیدموسی؛ جرعه ای از دریا؛ ج ۳، قم: مؤسسه کتاب شناسی شیعه، ۱۳۹۲.

۳۴. شفيعى فر محمد؛ انقلاب اسلامى: ماهيت، زمينه‌ها و پيامدها؛ چ ۱، قم. نشر معارف، ۱۳۹۱.
۳۵. الصافى الكلپايگانى، لطف‌الله؛ منتخب الاثر فى الامام الثانى عشر؛ چ ۲، قم: مكتبه المرجع الدينى آيت الله العظمى الصافى الكلپايگانى، ۱۴۲۸ق.
۳۶. صدوق، محمد بن على بن بابويه؛ كمال الدين وتمام النعمة: تهران، دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۹۵ق، دوم.
۳۷. صفايى حائرى، على (عين صاد)؛ درسهائى از انقلاب؛ دفتر اول «انتظار»؛ چ ۲، قم: انتشارات ليلة‌القدر، ۱۳۸۷.
۳۸. طباطبايى، سيد محمدحسين؛ تعاليم اسلام؛ به كوشش سيدهادى خسروشاهى؛ چ ۱، قم: بوستان كتاب، ۱۳۸۷.
۳۹. —؛ الميزان فى تفسير القرآن؛ قم: منشورات جماعة المدرسين فى الحوزة العلميه، [بى‌تا].
۴۰. فرزندى عباسعلى؛ صدور انقلاب از منظر امام خمينى؛ چ ۱، تهران: كانون اندیشه جوان، ۱۳۹۴.
۴۱. محقق داماد، سيد مصطفى؛ مكتب اجتهادى آخوند خراسانى؛ چ ۱، تهران: نشر علوم اسلامى، ۱۳۹۷.
۴۲. مجلسى، محمدباقر؛ بحار الانوار؛ چ ۴، تهران: دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۶۲.
۴۳. مددى، سيداحمد؛ نگاهى به خاستگاه و علل پيدائش علم اصول، جاىگاه‌شناسى

- علم اصول؛ ج ۱، تهیه و تنظیم معاونت پژوهشی حوزه علمیه قم، به
 کوشش حمیدرضا حسینی و مهدی علی پور؛ قم: انتشارات مرکز
 مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۵.
۴۴. مشکور، محمدجواد؛ فرهنگ فرق اسلامی؛ مقدمه و توضیحات کاظم
 مدیرشانه‌چی؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی،
 ۱۳۸۷.
۴۵. مصباح یزدی، محمدتقی، انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن؛ تدوین و
 نگارش قاسم شبان‌نیا؛ چ ۴، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام
 خمینی، ۱۳۸۸.
۴۶. —؛ خدشناسی در قرآن؛ تحقیق و بازنگاری امیر رضا اشرفی؛ چ ۱،
 قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۹.
۴۷. مطهری مرتضی؛ مجموعه آثار؛ ج ۱، چ ۷، تهران: انتشارات صدرا،
 ۱۳۷۶.
۴۸. —؛ مجموعه آثار؛ ج ۲۴، چ ۱، تهران: صدرا، ۱۳۸۵.
۴۹. —؛ مجموعه آثار؛ ج ۳۰، چ ۱، تهران: صدرا، ۱۳۹۴.
۵۰. —؛ مجموعه آثار؛ ج ۳، چ ۷، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۵.
۵۱. معاونت پژوهشی حوزه علمیه قم؛ نمایه نشریات تخصصی منتشرشده در
 بهار ۱۳۹۵؛ س ۹، بهار ۱۳۹۵.
۵۲. معرفت، محمدهادی؛ مکتب‌های اصولی و مدرسه محقق نائینی در جایگاه
 شناسی علم اصول؛ ج ۱؛ تهیه و تنظیم معاونت پژوهشی حوزه علمیه قم،

- به کوشش حمیدرضا حسینی و مهدی علی پور؛ قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۵.
۵۳. المؤمن القمی، محمد؛ الولاية الالهية الاسلامية او الحكومة الاسلامية زمن حضور المعصوم وزمن الغيبة؛ ط ۲، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۳۲ق.
۵۴. نجفی، موسی؛ تاملات سیاسی در تاریخ معاصر ایران، چ ۱، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۴.
۵۵. نصری، محسن؛ ایران، دیروز، امروز، فردا: تحلیلی بر انقلاب اسلامی ایران؛ چ ۱، قم: نشر معارف، ۱۳۸۷.
۵۶. نوروزی، محمد جواد؛ درآمدی بر نظام سیاسی اسلام؛ چ ۳، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۱.
۵۷. نیکویرش، فرزانه؛ بررسی عملکرد سیاسی آیت الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی از سال ۱۳۰۱-۱۳۱۵ش؛ تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۲.
۵۸. واحدی، الیاس؛ شیعیان ترک و قلب شیعه؛ تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، ۱۳۹۷.
۵۹. یوسفی، حیات الله؛ حزب در نظام اسلامی؛ چ ۱، تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۹۶.